

Rudi Supek

Društvene predrasude

Socijalno-psihološka razmatranja

Radnička štampa, Beograd 1973, 267 stranica

Ako bismo odmah u početku htjeli ponajkraće izraziti predmet kojim se Rudi Supek u ovoj knjizi bavi, onda bismo mogli reći — kritičkim razmatranjem jednog načina, duboko konzervativnog, reakcionarnog i agresivnog načina životnog postojanja homo industrialisa, koji bi na tragu temeljne vrednote na kojoj počiva njegovo doba (racionalizma, odnosno znanosti i tehnike) trebao biti homo ratius, a u tolikoj je mjeri ostao homo bioticus. Supek se pozabavio društvenim predrasadama (posebno etničkim). Polazeći od toga mogli bismo zaključiti, a što na nekoliko mjesta i sam autor kaže (na primjer, na str. 249: »Budućnost se udaljuje na obzoru, a prošlost, opterećena kod nas stravičnim uspomenama, počinje tražiti pravo na život.«), da su pred nama rasprave s domaćim nacionalistima i »nacional-komunistima«. Pišući tako ove eseje u znanj nam (vremenski nedalekoj, a u svijesti mnogih još nazočnoj) prošlosti, Supek je želio ukazati na nagon-ske korijene etničkih odnosno nacionalnih predrasuda, reakcionarnost nacionalističke ideologije koja stremeći na univerzalističko obilježje vrednota oživljava ideju »narodne zajednice« (zatvorene i nagon-sko-afektivno utemeljene), na društvene i kulturne korijene nastanka raširenosti i upornosti, te težinu s kojom se te predrasude prevladavaju.

Kako bi naročito istakao da čovjek treba naučiti savladavati unutar grupne agresije i do najviše mjere razviti svoju ljudsku »savjest«, jer se osim u agresivnoj, barbarskoj formi nacionalizam javlja ». . . i u jednoj blažoj, mističko-nostalgičnoj, kao traženje onog 'zavičaja' gdje bi se čovjek u tradicionalnoj nepomičnosti i sam mogao smiriti« (str. 151), Supek je čitav treći dio — po opsegu najveći — posvetio *nacionalizmu*. Tako smo dobili socijalno-psihološka razmatranja o nacionalizmu iz pera autora korpus čijega znanja sastavljaju jednako sociologija, socijalna filozofija, plihologija i kulturna antropologija, te su pred nama socijalno-psihološki eseji u *pravom i modernom smislu*.

Osnovnu strukturu knjige čine tri dijela: *Što je to životinjsko u čovjeku?* (str. 9—69: Da li postoji grupni nagon u čovjeka?, Životinja čuva i brani svoj životni prostor, Privlačnost grupe i anonimnost jedinke, O životinjskoj agresivnosti, O ljudskoj agresivnosti), zatim *Priroda društvenih predrasuda* (str. 70—108: Što je to društvena predrasuda?, Unutragrupni i vangrupni odnosi, Oblici pristranosti u spoznaji društva), te *Na temu nacionalizma* (str. 109—258: Nacija i nacionalna kultura, Jedna lekcija iz povijesti nacionalizma, Avanture »nacionalnog osjećaja«, Socijalno regresivni karakter nacionalističke ideologije, Biti komunistu nije ni klasno ni nacionalno, nego egzistencijalno određenje). Pored toga knjiga sadrži *Napomenu autora* (u izvjesnom smislu predgovor), te *Indeks pojmova i imena*.

Pišući u prvom dijelu o nagonskoj osnovi koju je čovjek baštiniio od svojih predaka Supek se posebice zadržao na razmatranju nagonskog determinizma međugrupnih interakcija i psihodinamike između pojedinca i grupe. Tako smatra da na izvjesnu nagonsku osnovu privlačnosti i utjecaja grupe na pojedinca upućuju *sugestibilnost* (izvjesna unutarnja motivacija za primanje iskustava) i, mada kod čovjeka ima izrazite kulturno-tradicionalističke korijene, *društveni konformizam* (sklonost opetovanja onoga što čine dominantni članovi grupe). Posebice se zadržao na razmatranju »*borbenog entuzijazma*« kao naročitog oblika zajedničke agresije, svojstvenog i agresivnom ponašanju izazvanom društvenim predrasudama. Borbeni se entuzijazam na subjektivnom planu javlja kao čuvstvo ponešenosti, spremnost čovjeka da napusti sve kako bi izvršio ono što smatra »svetom dužnošću«, doživljaj beznačajnosti svih prepreka na tom putu, izostajanje inhibicija protiv ranjavanja ili ubijanja, osjećaj potpune ispravnosti i odsustvo moralne odgovornosti čak i za najveće okrutnosti. To ga čini veoma prikladnim za opis ponašanja u kojem jedan filogenetski razvijen oblik ponašanja stoji u interakciji s kulturno ritualiziranim društvenim normama i ritusima. Konačno, borbeni entuzijazam kao tip ponašanja dovodi se u vezu s urođenim tendencijama da se grupa koristi za jaka uzbuđenja izazivana uzajamnim podraživanjem članova grupe. Kako je borbeni entuzijazam autonomni nagon čovjeka shvatljivo je što ga nastoje stvoriti sve dominantne grupe pred rat, što ga raznim iracionalnim sredstvima propagande i masovnom indukcijom jakih kolektivnih čuvstava i uzbuđenja, koja se prenose na sve pojedince, stvaraju svi reakcionarni pokreti i što čak mnogi intelektualci u nacionalističkim i fašističkim pogromskim uvjetima postaju bestijalne zvijeri.

Premda oblike unutarrodovske agresivnosti svojstvene životinjama nalazimo samo kao dispozicije u ljudi (izložene raznim oblicima socijalizacije ili akulturacije), njihovo je razmatranje značajno zbog uloge u stvaranju hijerarhijske organizacije grupe podređene borbi za opstanak, i što se uz njih vezuje sklonost dominaciji i submisiji (princip moći). Ovo je pitanje značajno zato što rast bogatstva i moći društva nije uspio smanjiti ljudsku agresivnost. A ako je ljudska agresivnost nesvodljiva na životinjsku onda ljudsko agresivno ponašanje ovisi od društveno-strukturalnih razloga i načina kako čovjek uspostavlja društvenu organizaciju i međuljudske odnose. Pri tome pak posebnu ulogu ima ideologija. Najveću opasnost ljudske agresivnosti Supek vidi u tome što je ona izgubila životinjsko-ljudski karakter i postala čisto ljudsko-tehnička stvar, slijepa jer kod nje izostaju oni nagonski mehanizmi kontrole i simuliranja agresije koje imaju životinje.

Pozabavivši se određenjem prirode društvenih predrasuda autor je iznio niz kritičkih razmatranja određenja koja je dao američki psiholog Gordon Allport. Supek govori o odnosu između predrasude i njenog praktičnog djelovanja i ističe da analiza društvenih predrasuda nikako ne može ostati na razini intelektualnih procesa. Predrasuda je po njemu oblik *grupnog ponašanja čovjeka*, koji je u stvarnosti uvijek ispoljava kao *izrazito agresivno ponašanje*. Kod predrasuda razlikuje: (a) ukorijenjeni oblik grupnog ponašanja zasnovan na procesu grupno-dinamičkog povezivanja veoma primitivne razine, (b) latentnu nagonsko-afektivnu strukturu od koje zavisi motivacija i ekspresija u zauzimanju stavova prema pripadnicima vlastite i drugih društvenih grupa, (c) izražene manifestne stavove ili sudove, koji sadrže vrednovanje pripadnika drugih grupa, te (d) nagonsko-afektivnu strukturu koja kontrolira manifestne racionalno izražene sudove, te time rezultira regresijom na iracionalne oblike ponašanja. Osobitost je etničkih predrasuda da kod onih koji ih posjeduju lako izazivaju grupno agresivno ponašanje, a što znači da se kod njih lakše slamaju racionalne zapreke nego kod ljudi koji su opterećeni drugim predrasudama. Uslijed toga se s grupom identificiraju čak i oni koji su protiv takve identifikacije u tzv. normalnim prilikama. Ovi dublji mehanizmi društvene identifikacije, poznati kao etnocentrizam, i čine ovaj oblik društvenih predrasuda toliko društveno opasnim. Naime, samo najprimarniji oblici društvene identifikacije mogu potaknuti duboke nagonsko-afektivne tendencije grupnog povezivanja i istodobnog suprotstavljanja.

Pri tom je bitno razlikovanje »životnih« ili reproduktivnih od produktivnih društvenih grupa. Mnogofunkcionalnost i uloga koju imaju u životno-reproduktivnom procesu uvjetuje izvjestan »totalni socijalni karakter« životnih grupa. Kako

je za pojedinca identifikacija s takvim grupama od vitalnog značaja to jedino one i mogu potaknuti one dublje porive pomoću kojih se čovjek potpuno izjednačuje sa svojom i spreman je suprostaviti se svakoj drugoj grupi koja je ugrožava. Prema tome, suprotnim se mogu javiti samo »životne« grupacije. Pored obitelji, plemena i nacije danas se među njih ubraja i klasa (u modernu vremenu ona nastoji da se u ime »prava svih ljudi« prelije na globalno društvo).

Među oblicima pristranosti u spoznaji društva Supek se zadržao na analizi tempocentrizma, sociocentrizma i etnocentrizma (kao oblika sociocentrizma). Značaj ovih pristranosti proizlazi iz toga što intelektualnu dimenziju društvenih predrasuda, a posebice etničkih karakteriziraju upravo ti oblici jednostranog spoznavanja ljudskog društva. Tako se *tempocentrizam* (oblik nesposobnosti da se iznađe objektivni kriterij koji bi odgovarao za vrednovanje pojedinih historijskih epoha) kod nacionalizma javlja u formi sakralizacije nacionalne prošlosti, u obliku duhovnog povratka u prošlost zbog mistične čežnje da se ta »nesretna svijest« stopi sa svojim izlazištem i tu nađe smirenje. *Sociocentrizam* je tendencija da se pojedince izjednači s grupnim vjerovanjima, mišljenjima, spoznajama i spoznajnim kriterijima, uvjetovanim grupnom težnjom za samoodržanjem. Zbog tih svojih obilježja on je pretpostavka stvaranja nacionalističkog pokreta kao društvene snage za koju je organizacija (čitaj: nacija, totalitarna država!) sve, viša cjelina i po postojanju i po vrijednosti od pojedinca. *Etnocentrizam* (kao jaka vezanost pojedinca uz njegovu etničku grupu i za određeni teritorij uz istodobni neprijateljski stav prema svim strancima) ima dubok biološki korijen, a u sebi na simbolički način izražava duboke tendencije jedne etničke grupe za samoodržanjem. Razmatrajući ove pristranosti spoznaji društva Supek je zapravo započeo analizu nacionalizma kao ideologije.

Tom pitanju posvetio je treći dio, koji čini preko polovice knjige. Na tragu teze da sukob s nacionalizmom u socijalizmu znači »da nismo prevladavali neke protivurječnosti koje leže u prirodi građanske kulture« (str. 116) progovorio je o nizu pitanja. Posebno se pozabavio odnosom nacije i kulture. Smatra da se osnovni uzroci nacionalističkim pojavama u nas nalaze u tome što u idejnom i intelektualnom životu, kako mlade inteligencije tako i najširih slojeva, nije dovoljno prisutna budućnost, odnosno ciljevi kojima se naše društvo kreće. Opravdanje za takav njegov poduhvat nalazi se u jednostavnoj činjenici: unutar postojeće društvene podjele rada intelektualci, odnosno inteligencija kao društveni sloj, ponajvećma je odgovoran za postojeću idejnu situaciju u kulturi.

Posebice bih istakao Supekovo određenje odnosa nacije i nacionalne kulture, koje mi se za naše domaće prilike čini više nego značajno. Supek piše: »... nacionalna kultura, u času kad se rađa nacija, izražava univerzalne ideale, a ne samo posebne nacionalne ideale. Ono što se pojavljuje kao posebno ili izrazito nacionalno u času rađanja građanske kulture samo je isticanje nosioca i sredstva kulturne akcije — naroda i narodnog jezika, a ne samo nekih posebnih nacionalnih ideala kao kulturnih vrijednosti« (str. 115). Važno je to napisati kako zbog toga što nije zgoroga ponoviti da građanska i socijalistička revolucija proširuju univerzalni sadržaj kulturnih vrijednosti i istodobno produbljuju posebnost nosioca tih vrijednosti (pa pokret univerzalizacije simultano prati pokret individualizacije kulturnih vrijednosti — sagledavanje uloge društvenih grupa i ljudskih ličnosti u ostvarivanju kulturnih vrijednosti), tako ponajviše zato što nacionalisti nigdje u svijetu pa niti u nas nisu uspijevali ništa drugo i ništa bolje nego samo još više rasistički i biologistički apostrofirati biološke nosioce kulturnog stvaranja, sakralizirajući u toj raboti naročito prošlost i narodne mitove, te pretvarajući stvarne subjekte kulturnog stvaralaštva u mistički pojam »narodne duše« ili »narodne sudbine«.

Pošto je dodirnuo pitanje socioloških osnova nacionalističkih pojava u sadašnjem momentu u našim različitim sredinama autor je prešao na razmatranje teorijskih korijena nacionalizma (odjeljak *Psihologija nacije i nacionalizma*). Razmatrajući ideologiju nacionalizma u uže smislu (u svim odjeljcima dalje), Supek je odbacio tezu o tzv. »progresivnom« i »reakcionarnom nacionalizmu« uz obrazloženje da za ocjenu progresivnosti ili reakcionarnosti neke ideologije treba uzeti u obzir njezin vrijednosni sistem na koji se ona poziva u očuvanju društvene organizacije, a taj je u slučaju nacionalizma uvijek reakcionaran. On iz društvene svijesti uklanja ili prikriva sve društvene (posebice klasne) suprotnosti unutar-

grupnog karaktera i zamjenjuje ih borbom protiv nekog unutrašnjeg ili izvanjskog »općeg neprijatelja naroda«; — primjenjuje autoritarna sredstva, precjenjuje vlastiti narod a potcjenjuje drugi, iz čega logično slijedi imperijalizam — svijest da se ima pravo vladati drugim narodima.

Pretrjesajući korijene iracionalizama u evropskoj filozofiji Supek piše i o »prorocima nacionalizma«. U odjeljku *Socijalno regresivni karakter nacionalističke ideologije* podvlači da je nacionalistički ideološki element (fanatička ideologija o potrebi istrebljenja čitavih etničkih grupa po najkraćem postupku zasnovana na socijalnom darvinizmu), bio uzrokom sve brutalnijih i okrutnijih načina uništavanja masa ljudi. Tome su tri oblika (bilo da djeluju kombinirano ili samostalno) motivacije kako pokazuje analiza psiholoških korijena nacionalizma: (a) socijalno-darvinistička dinamika identifikacije s vlastitom grupom uz istodobno isključivanje pripadnika drugih grupa, (b) regresija kod »ljudi sa predrasudama«, »autoritarnim karakteristikama« i sl. uvjetovana oblikom rane socijalizacije i (c) potiskivanje nagonskih i individualnih težnji, osjećaja krivnje ili manje vrijednosti zbog frustracija. Da bi pružio relativno cjelovito obrazloženje Supek kao sociolog daje i sociologijsku interpretaciju: proširenost nacionalističke ideologije mora se motriti sa stajališta društvenog karaktera klase ili grupe o kojoj se radi. Pitanje je to frustrativnog položaja neke grupe u društvu uz što se vezuje »autoritarni karakter«.

Sa sociologijskog stajališta veoma su interesantne dionice o načinima projiciranja nacionalističkih ideja u kolektivna stanja, te o temama koje su stalni lajtmotiv u nacionalizmu. Budući da je nacionalizam regresivan oblik ponašanja on može prerasti u kolektivno stanje samo ako aktivira iracionalne načine ponašanja (akcija emocionalnog tipa), regresija se očituje u većoj sugestibilnosti i sklonosti usvajanja primitivnih oblika grupnih odnosa hijerarhijskog karaktera, tj. da čovjek gospodari gomilom ili da se pokorava nekom vođi (regresija, gomila i vođa), kako emocionalno ponašanje rezultira gubitkom kritičkog rasuđivanja pojedinaac postoje sklon olakoj generalizaciji izoliranih slučajeva, pripisujući vlastitoj grupi samo pozitivna a stranoj samo negativna obilježja (uloga idejnih stereotipa), i — konačno — kako netko za stanje frustriranosti mora biti kriv, a to ne može biti vlastita etnička grupa, dolazi do fenomena projekcije i racionalizacije mržnje. Tako psihološka dinamika nacionalističkih predrasuda uključuje *frustraciju* (čiji su uzroci mnogobrojni), *represiju* unutarnjih konflikata, *projekciju* agresivnosti na neku vanjsku osobu ili grupu i *racionalizaciju*, tj. opravdanja mržnje prema trećim licima (prilagođenu konkretnoj ideološkoj društvenoj situaciji).

Teme koje se u procesu racionalizacije koriste ponajbolje ukazuju na idejno regresivni karakter nacionalizma i njegovo rateriranje na izvjesne oblike mišljenja koji narod približavaju hordi. Kako teme služe mobilizaciji duboko iracionalnih sila u svim ljudima, posebice u prosječnom čovjeku (kod kojega humanizacija nije dostigla razinu imunizacije od nacionalističkih pobuda i osjećaja), to je ponajbolja potvrda — dodamo li tome agresiju kao manifestani oblik ponašanja — da je pred nama specifična sociopatološka pojava. Teme koje nacionalisti koriste u procesu racionalizacije svoje mržnje i ugrožavanja trećih osoba zato sačinjavaju tzv. »nacionalistički sindrom«. Sve su teme (najčešće se odnose na: oštećenost vlastite grupe, zavjeru mračnih sila protiv vlastite grupe, biološku ugroženost, biološki alarm, etnocentričnu superiornost, autoritarnost ili sado-mazohizam, te osvetu i odmazdu onima »koji nas izrabljuju«) po svojoj prirodi ambivalentne, a to je ono čime se ideologija nacionalizma ponajviše služi.

Ono što je za ovu knjigu na neki način značajno, sažeto bismo na kraju mogli iznijeti ovako:

a) *Smisao*: Supek pokazuje da je nacionalni osjećaj rođen kao izraz ekspanzije ljudske humanosti na putu transcendiranja vlastitih granica u ime »bratstva svih ljudi«, što znači da se on prirodno prelijeva u univerzalni osjećaj pripadnosti ljudskoj zajednici, da bi se s najavom univerzalne zajednice kao povijesne misije proletarijata transformirao u internacionalizam. Nacionalizam je prema tome regresija do koje dolazi na putu prirodne ekspanzije nacionalnog osjećaja ljudi zbog psiholoških, socioloških i sasvim materijalnih ili ekonomskih uzroka, pod čijim djelovanjem nastaje mržnja prema svemu što je univerzalno i internacionalno. Do toga dolazi zato što nacionalni osjećaj kao i svaka druga društvena identifi-

cija ima ambivalentno obilježje, jer uključuje mehanizam »unutargrupne« solidarnosti i mehanizam »izvangrupnog« antagonizma. Tako je totalni vrijednosni prevrat kojega izražava nacionalizam, neposredno uperen protiv čitave humanističke tradicije evropske kulture. Prevladati ga je moguće samo s gledišta internacionalizma radničkog pokreta.

b) Odlika je ovog djela što traženje životinjskog u čovjeku ni u jednom trenutku ne asocira na redukcionizam humanog na animalno. Naprotiv, taj je pristup sigurno obogaćenje kao izvanredno upozorenje što je u čovjekovoj prirodi duboko zapretano kao infrahumano i intrauterino.

c) Knjiga djeluje kao dijalog s našim domaćim misticima prošlosti, a posebice furtimaškom i malograđanskom inteligencijom te »nacional-komunistima« čija je »građanska svijest« dovoljno razvijena da bi bila bivstveno »nesretna svijest«. Iz polemičkog karaktera i prirode nastanka djela proizlaze i neke neujednačenosti. Dolazi do nekoliko ponavljanja problematike u različitim esejima (vidi eseje »Što je to društvena predrasuda?« i »Biti komunist nije ni klasno ni nacionalno, nego egzistencijalno određenje«, na jednoj, i eseje »Jedna lekcija iz povijesti nacionalizma« i »Socijalno regresivni karakter nacionalističke ideologije«, na drugoj strani). Te neujednačenosti, te razlike u znanstvenom dometu pojedinih eseja, ipak nisu toliko bitne, jer bi očigledno ujednačavanje dovelo do gubitka polemičnosti, koji čitavom djelu daje aromu angažiranosti.

d) Činjenica da se djelo naslanja na brojna teorijska i empirijska izučavanja u svijetu, a da — osim putem autorovog vlastitog iskustva i teorijskog uvida u domaću situaciju na terenu nacionalističkog duhovnog stanja — naše podneblje osjećamo kao motivaciju za pisanje eseja, navodi na određena pitanja. Pitanja su tim prisutnija što je opće poznato da je Jugoslavija rijetko pogodan socijalno-kulturni milje za ispitivanje predrasuda svih vrsta (počam od etničkim, preko regionalnih, religijskih, pa do onih između dva susjedna sela ili zaseoka!). Supek sam primjećuje: »Bilo bi svakako zanimljivo analizirati korijen i prirodu naših nacionalističkih pojava, ali to iziskuje temeljita historijska i sociološka istraživanja« (str. 118). Poznato nam je da su u nas i neka istraživanja (posebno socio-psihologijska) pod vodstvom Nikole Rota izvršena, da je u Hrvatskoj poslije 1971. godine bilo nekoliko više ili manje uspješnih pokušaja (ali stvarno samo pokušaja!) primjene analize sadržaja ideologije tzv. »masovnog pokreta«, itd. Ali ako je nacionalizam jedan konstitutivni element prošlosti i društvene zbilje naših naroda, onda se više ne možemo zadovoljavati samo prijevodima stranih djela i domaćim više ili manje uspješnim kompilacijama, sintezama i stvarnim domašajima na temelju strane literature i primjene »metode vlastite kože«. Neka je prijevoda stranih, makar uvijek i ne briljantnih djela. Dobro nam došla čak i samo prepričavanja iz pera domaćih autora. No, kud se dješe naši znanstvenici, a ponajprije sociolozi? Kud se dješe svi oni koji odlučuju i vode znanstvenu politiku, kad je poznato da su temeljni problemi našega društva upravo socijalno-političke naravi?

Pitamo to zato što se ne možemo otići dojmom da naši nacionalizmi imaju svoje specifičnosti, posebice u suvremenosti. (Vjerujemo da one postoje i sa jednog povijesnogenetičkog stajališta.) Primjerice, u nas se potpuno opravdano postavilo pitanje duhovnih orijentacija inteligencije (na žalost, opet u obliku tekuće političke periodike prvenstveno), ali se nerijetko gotovo apologetski kod ocjenjivanja svih drugih grupa (osim malograđanštine, tehnokracije, birokracije i pripadnika drugih srednjih slojeva, koji — usput — čak nikada nisu ni približno operacionalno definirani, nego se to uvijek čini ideologijski) pretpostavlja »jasna situacija« mal'te ne totalnog imuniteta prema svemu nazadnom. Bilo bi, konačno, vrijeme da se pokrene jedno supradisciplinirano istraživanje povijesnih, društveno-strukturalnih (socioloških, ekonomskih, itd.), te kulturnih i psiholoških korijena naših nacionalizama, koje bi odgovorilo na ova i druga pitanja. Jer, treba nam to i u znanstvene i u društvene svrhe.

e) Na kraju, mada pred nama — a možda je to i bolje — nije udžbenik ili priručnik, preporučujemo ga stvarno svima, koji su spremni — kako bi to Supek rekao — na »permanentni zadatak ljudske kulture, jedan stalni napor da se čovjek podigne s infrahumanog na humanu razinu« (str. 253), a preporučamo ga i onim drugima da bi vidjeli — ako to mogu — na čijoj su zapravo strani.

Antun Petak